“МОНГОЛ ГЭСЭР”-ИЙН ТУУЖИЙН ӨГҮҮЛЭМЖ

Товч агуулга. Монгол Гэсэрийн туужийн өгүүлэмжийг харьцуулан судалснаар Гэсэрийн туужийн хувилбаруудыг ижил болон ялгаатай тал, зохиогдсон төдийгүй дэлгэрсэн газар орон, цаг хугацаа, нөхцөл байдлыг тодруулах боломжтой юм. Энэхүү илтгэлдээ туужийн хувилбарууд, бүлэг хоорондын харилцаа холбоо, өгүүлэмжийн хэв шинж зэргийг судлахдаа “Бээжин барын Гэсэр”, “Юн Фү Сэ-гийн Гэсэр” туужийг харьцуулан бусад баатарлаг туульс, шидэт үлгэр домог болон монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл, утга бэлгэдэл зэргийг тодруулан тайлан тайлбарлалаа. “Бээжин барын Гэсэр”-т байгаа өгүүлэмжийг “Юн Фү Сэ-гийн Гэсэр” туужид илүү баяжуулан Гэсэр болон баатрууд, хатдуудын эрдэм чадал, баатарлаг үйл хэргийг урнаар дүрслэн бүтээсэн нь сонирхол татахуйц байна.

Түлхүүр үг: Гэсэр, тууж, сэдэв, үйл явдал, өгүүлэмж, баатарлаг гэрлэлт, дайн тулаан.

Dashdezhid Suhbaatar, Oyuuntuyaa B.

National University of Mongolia
 Ulaanbaatar, Mongolia

NARRATION OF THE MONGOLIAN GESER EPIC

Abstract. A comparative study of the narrative of the Mongolian Geser Epic can reveal similar and different sides of the epic versions, as well as the place, time and circumstances of writing and distribution of the epic. This article compares the Beijing Gesar woodcut edition and “Geser Yun Fu Se”, explores the relationship between the chapters and the nature of the narrative. Other heroic epics, fairy tales and myths, as well as the worldview, meaning and symbolism of the Mongols are used as context.

Keywords: Geser, epic, doing, narration, heroic marriage, war and battle.

Монгол туульсын сэдэв өгүүлэмжийн судалгааг В.Хайссиг¹, Н.Н.Поппе², А.Ш.Кичиков³, Т.Г. Боржанова⁴, С.Ю. Неклюдов⁵, Ж.Ринчиндорж⁶, С.Дулам⁷, Б.Катуу⁸, Г.Нандинбилиг⁹, Ж.Баясгалан¹⁰ нарын эрдэмтэд хийж өгүүлэгдэхүүний сэдэв, өгүүлэмж, үйл явдлыг товч болон дэлгэрэнгүй байдлаар гаргасан. Олонх монгол туульсын өгүүлэмжийн хэв шинж нь баатарлаг гэрлэлтийн сэдэв (алс газраас сүйт дагинаа авахаар явах замд таарсан янз бүрийг саадыг давах, хүргэн сорих сорилгыг давах, харь овогтон, дайсан мангаст булаагдсан хатан, дагинаа эргүүлэн авах), дайн тулааны сэдэв (дайсныг тосч байлдан дархан цолоо мандуулсан, баатрын эзгүйд ар гэр, адуу мал,

¹ Heissig W. *Geschichte der mongolischen Literatur*. Bd 1-2. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1972, 1994

Heissig W. *Die mongolischen Heldenepen-Struktur und Motive*. Opladen, 1979

Walther Heissig, *Geser-Studien, Untersuchungen zu den Erzählstoffen in den „neuen“ Kapiteln des mongolischen Geser-Zyklus*, 1983, pp.245-261

² Poppe N. *Die mongolische Heldensage Khilen Galdzu*. ZAS. Bd 6, 1972

Poppe N. *Zur Erforschung der mongolischen Epenmotive*. — *Die mongolischen Epen*, 1979

³ А.Ш.Кичиков. *О тууль-улигерном эпосе* (к постановке вопроса) Типологические и художественные особенности “Джангар”, 1978

⁴ Т.Г.Борджанова. *О жанровой специфике монголо-ойратского героического эпоса*. Типологические и художественные особенности “Джангар”, 1978

⁵ С.Ю.Неклюдов. *Героический эпос монгольских народов* (Устные и литературные традиции). Глав. Редакция Вост. Лит-ры, Москва, 1984

⁶ Ж.Ринчиндорж. *Монгол ардын аман зохиолын өгүүлийн түүвэр*, Үндэстний хэвлэлийн хороо 1986

⁷ С.Дулам. *Монгол туульсын зан үйлийн шинж, түүний бэлгэдэл*, “Төв Азийн тууль” олон улсын симпозиум-их наадам, Улаанбаатар 1998

⁸ Б.Катуу. *Монгол туульсын судалгаа*, (Дүрийн бүтэц, хэв шинжийн судалгаа) Bibliotheca Oiratica. XXXI, Улаанбаатар 2013

⁹ Г.Нандинбилиг, Монгол баатарлаг туульс дахь сайхны тухай үзэл, Улаанбаатар, 2004

¹⁰ Т.Баясгалан. *Монгол туулийн сэдэв, байгууламжийн судалгаа*, Улаанбаатар, 2013

нутаг эзэмшлийг нь булаан авсан дайсныг дарсан) гэж ангилаад өгүүлэмжийн ялгаатай болон төсөөт хувилбаруудыг харьцуулсан байна.

Монгол Гэсэрийн туужийн олон хувилбаруудын өгүүлэмжийнх нь бүтцийг судлахдаа юуны түрүүнд “Бээжин барын Гэсэр”¹-ийг “Юн Фү Сэ-гийн Гэсэр”²-ийн туужтай харьцуулан үзлээ. Учир юун гэвэл, “Юн Фү Сэ-гийн Гэсэр”-ийн туужийг “Бээжин барын Гэсэрийн туужийн үргэлжлэл гэж үздэг” [Гэрэлт 2016:109]³, “Лүн фү ши /Юн Фү Сэ/-гийн бичмэл дэвтэр бол Бээжингийн “модон барын Гэсэр”-ийг үргэлжлүүлэн зохиосон бөгөөд арай боловсруулж амжаагүй шинжтэй” [Чойралжав 1986:183]⁴ гэсэн тул нарийвчлан харьцуулж үргэлжлэл хувилбар мөн бол хэрхэн зохиомжлон найруулж, нэмэн дэлгэрүүлсэн болохыг тодруулах нь зүйтэй гэж үзлээ.

Баатарлаг гэрлэлт, дайн тулааны сэдэв бүхий хоёр хувилбар нийлсэн 13 бүлэг нь Хурмаст тэнгэр Шигэмүни бурханд нирваан дүр үзүүлэхийнх нь урьд мөргөхөөр очиж, түүний зарлигийг сонссон боловч жаргалдаа ташууран долоон зуун жил умартан сууснаар эхэлж Хурмаст тэнгэр өөрийн дунд хүү Үйл бүтээгчийг доод замбативд илгээснээр цааш өрнөдөг. Гэсэр хүмүүний ертөнцөд мэндлэх, өсөж торних, саадыг давж баатар болох, хүргэн сорих сорилгод орж хатан авах зэрэг үйл явдал нь (ББГ-ийн I бүлэг) туулийн нийтлэг өгүүлэмжийн хэв шинжтэй. Улмаар хүн иддэг хар эрээн барс мангасыг алж арьсаар нь хуяг дуулганы гэр хийсэн (ББГ-ийн II бүлэг), Хятадын Гүмэ хааны төрийг засаж Гүнэ гуа болгон авч суусан (ББГ-ийн III бүлэг), хойд хязгаарын арван хоёр толгойт мангасыг хатныхаа тусламжтай дарж, хатнаа эргүүлэн аваад хатныхаа баг нэрт идээнд автан нутаг орноо умартан есөн жил жарган сууснаар (ББГ-ийн IV бүлэг нь ЮФСГ-ийн XI бүлгийн хураангуй шинжтэй) хэдийгээр баатар сайн эр дайсан, мангас гэхчилэн хүмүүнийг зовоох их хүчтэнийг ялж ертөнцийг төвшитгөх боловч эмс хатны уран аргад унаж буйгаар эмзэг талыг орхилгүй гаргасан байна. Шарайголын гурван хаантай тулалдсан (ББГ-ийн V бүлгээс ЮФСГ-ийн XII, XIII бүлгийг нэмж зохиосон шинжтэй бөгөөд өгүүлэмжийн бүтэц ижил (хамгийн сайхан охидыг эрж хайлгахаар элч явуулсан, хатныг хулгайлсан, мангас шуламс юм уу, харь овгийнхонтой тулалдсан, хурмаст тэнгэр болон хамгаалагч сахиулсан эгч нар нь тусалсан, баатарлаг эмэгтэйчүүд мангасын эгчид хувилан очиж, мангасын амин сүнснийг нь мэдэх, баатруудын улбарил хувирал, дайсны үр үндсийг таслан, хамаг бүгдийг нь олз хийн ирсэн)) тулааны бүлэг нь туужийн хамгийн гол үйл явдал төдийгүй хэмжээний хувьд бусад бүлгээс том юм. Гэсэр хаан арван хүч төгссөн мангасын хувилгааныг дарсан бүлэг (ББГ-ийн VI), Лам хувилсан Ловсгаа нэрт мангасыг дарсан (ЮФСГ-ийн X) бүлэг нь нэг үйл явдлын хураангуй, дэлгэрэнгүй хоёр хувилбар гэж болох нь тодорхой харагдаж байгаа төдийгүй проф Чойралжав “Бээжин барын Гэсэрийн II, VI бүлэг, Лүн фү ши /Юн Фү Сэ/-гийн VIII, IX, X бүлгүүдийг монголчууд өөрсдөө явган үлгэрийн мотив ашиглан зохиосон. Лүн фү ши-гийн VIII бүлэг шилжилтийн бүлэг, IX бүлэг монгол туулиас орж ирсэн бүлэг, X бүлгийг ББГ-ийн VI бүлгийг бүрэн бүтэн биш гэж үзээд дахин шинээр зохиосон, XI, XII, XIII бүлгүүд бол ББГ-ийн зарим бүлгийн үлгэрийн мотив, үйл явдал, зохиомжийг ашиглан дуурайлган зохиосон” [Чойралжав 1986:114-115] гэсэнтэй санал нэг байна.

“Бээжин барын Гэсэр”-ийн долоон бүлэг, үргэлжлэл болох “Юн Фү Сэ-гийн Гэсэр”-ийн зургаан бүлгийн өгүүлэмжийг ураг хурим, дайн тулааны гэж сэдвийн хувьд ангилан тайлбарлаж болох юм.

¹ Sečenmönᠭke, *Geser-ün būrin bičig*, terüᠭün boti, Ündüsüten-ü keblel-ün quriy-a, Begejing, 2002.

² Юн Фү Сэ-гийн Гэсэр: “Юн Фү Сэ-гийн Гэсэр” нь агуулгын хувьд “Бээжин барын Гэсэр”-ийн долоон бүлгийн үргэлжлэл шинжтэй зургаан бүлэгтэй, агуулга хувьд нэн баялаг, монгол шүлгийн уламжлал, айзам хэмнэл, уран яруу хэрэглүүрийн хувьд сонирхолтой, төдийлөн судлагдаагүй нэгэн хувилбар болно.

Энэ хулсан үзгийн гар бичмэл судрыг 1954 онд Өвөрмонголын хэл утга зохиол судлах газрын ажилтан Мэргэнбаатар Бээжин хотын Юн Фү Сэ хийдийн Дэ Еэ Тин хэмээх хуучин номын дэлгүүрээс олсон юм. Нийт 276 хуудас, 551 талтай, хулсан үзгээр бичсэн уг судрын хуудасны хэмжээ 50.24 см×18.34 см бөгөөд тал бүрд нь 25-26 мөр үсэгтэй. Одоо энэ бичмэл судрыг Өвөр монголын нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн номын санд хадгалагдаж байна. 1956 онд Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо “Бээжин барын Гэсэр”-ийн доод дэвтэр болгон хэвлүүлсэн. Эрдэмтэд түүнийг олсон газраар нь “Юн Фү Сэ Гэсэр” хэмээн нэрлэдэг.

³ Монгол Гэсэрийн цуврал бичиг ““Арван зүгийн эзэн Гэсэр хааны тууж оршой” Лүн Фү Ши хийдийн Гэсэрийн тууж” Өвөр монголын соёлын хэвлэлийн хороо, Гэрэлт эмхэтгэв, 2016.

⁴ Чойралжав, *Монгол Гэсэрийн туужийн судалгаа*, Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 1986, 183 тал.

1. Ураг хуримын сэдэвт өгүүлэмж

1.1. Сайн эр шалгаруулах сорилго

ББГ-ийн I бүлэгт: *“Сэнгэсло хааны охин Рогмо гуа “Биедээ тэнцэх сайн хувилгаан эр эс олов би” гэж гурван харвах мэргэд, гурван барилдагч бөх, нэг их мэргэн лам, олон дагуулаа авч, тэд бүгдээ дагуулж “Төвөдийн газарт гучин хувилгаан баатрууд буй гэнэ” гэж “Сайн эр буй болов уу?” гэж ирээд түмэн хүн цуглуулав. Олон газрын түмэн хүн хуран цуглаж Рогмо гуагийн гурван харвагч мэргэний нэгийг өглөөгүүр харвуулбал нарны гурван цай чанах болоход сум нь бууж ирэх ажээ. Нэгний харвасан сум нь хоёр цай чанахад бууж ирэх ажээ. Нэгний харвасан сум нь нэг цай чанахад бууж ирээд толгойн оронд сумаа тусгадаг тийм хүнийг мэргэн гэж тоодог гэлээ. Гучин хувилгаан баатар, Рогмогийн гурван харвагчтай бүгд харваж хэн хэнээ гартааж чадсангүй. Барилдаж хэн хэнээ дийлсэнгүй.*

Тэндээс Рогмо гурван их бөхөө авчраад барилдуулав. Жур Гэсэр биеэр хувиан хувилгаанаар хамгийн нүдийг халхалж нэг хөлөөрөө уулын оргилыг гишгэв, нөгөө хөлөөрөө далайн захад гишгээд их бөхийг мянган бээрийн газар, дунд бөхийг хоёр мянган бээр газар, бага бөхийг гурван мянган бээрийн газар хаяж орхив. Гурван харвагч мэргэн харвав. Харвасан сум нь үд болтол бууж эс ирэв. Жур харвав. Журын харвасан сум үд болтол бууж эс ирэв. Үдэш бууж ирэхэд Жур толгойгоо зайлахад толгойн оронд нь тусав. Тэнгэр нарыг эзлэгч эгч нь Журын суманд хамаг шувууг хэлхэн буулгав. Хамгаар эс чадсаныг нусгай Жур чадав” мөн далан хонины хавьс, нэг бутан архийг түмэн хүнд түгээж өгч дуусаад хачир шувууны толгойн чинээ оюу эрдэнийг амандаа багтаан Жур хамаг наадмыг гартаан Рогмо гуа авдаг.

Хүргэн болох сайн эрийг эрийн гурван наадам, элдэв биелэшгүй хүнд бэрх даалгавар, дийлдэшгүй хүч ихтэй дайсан, бартаа саадыг туулуулж хүч бяр, авхаалж самбаа, зориг хатуужил, тэвчээрийг нь сорих өгүүлэмж баатарлаг туульд нийтлэг бий.

1.2. Сайхан хатныг шинжих

ББГ-ийн V бүлэгт, Шарайголын гурван хааны Цагаан гэрт хааны Цагаан эрх хатнаас төрсөн Алтангэрэл тайжид сайхан хатан хаанаас авч өгөх тухай хэлэлцээд *“энэ ахуй хаадын охидыг тоолж үзье” гэж “Цагаан харцагыг туулайн махаар бордож “Дээр тэнгэр нарын охид сайхан уу, үзэж ир” гэж илгээв. Уран дуут тотийг хорхойгоор бордож “Хятадын хааны охин сайхан уу, үзэж ир” гэж илгээв. Үзэсгэлэнт тогосыг жимсээр бордож “Балбын хааны охин сайхан уу, үзэж ир” гэж илгээв. Үнэгийг шир шөрмөсөөр бордож “Энэтхэгийн хааны охин сайхан уу, үзэж ир” гэж илгээв. Хон хэрээг муусайн идээгээр бордож “Төвөдийн хааны охин үнэн сайхан уу, үзэж ир” гэж илгээв. Энэ өгүүлэмж ЮФСГ-ийн XII бүлэгт, унах нарны доор, алтан баганын наана, Улханы гол дахь уулын чинээ цоохор морьтой, арван найман толгойтой дөчин найман эвэртэй чөтгөрийн Гүмбү хаан дөрвөн зүгт цагаан харцгай, тогос, тоть, хон хэрээг элч илгээн хорвоогийн хамгийн сайхан гоо охиныг аль болохыг мэдэж ир хэмээн илгээж буйгаа үйл явдал өрнөх шалтгаан болдог. Рогмо гуа цаглашгүй сайхныг магтан дурдахдаа XII бүлэгт бадамлянхуа цэцэг ургаж буй мэт, зүйл бүрийн шувуу донгодох мэт, хонь хурга майлах, унага, даага цуглах гэж монгол ахуйн дүрслэлээр нэмэн дэлгэрүүлсэн нь үндсэн бүлгийн өгүүлэмжийг ашиглан шинээр зохиосон болохыг олон жишээнээс тодорхой харж болно.*

ЮФСГ-ийн XI бүлэгт Сайхулай гуа авхайн гоо үзэсгэлэнг дурдахдаа, Рогмо гуан адил дүрсэлсэн байдаг. Рагшасын хааны Саран-Эрдэнэ хааны алаад Сайханч хатныг нь Сайхулай гуа охины хамт өөртөө булаан авсан. Сайханч авхай Саран нэрт хааны охин бөгөөд эмэг эх нь Сэнгэсло баяны эгч тул Рогмо гуа хатантай төрөл болдог. Тэгэхээр Рогмо гуа хатан болон Сайхулай гуа хоёрын гадаад дүр төрх ижил болохыг харуулжээ.

1.3. Хатан булааж авах

ББГ-ийн V бүлэгт Шарайголын гурван хаан, ЮФСГ-ийн XII бүлэгт Гүмбү хаан нар Рогмо гуан булаан авч байгаа болон ЮФСГ-ийн XIII бүлэгт *“Начин хаан дөчин дөрвөн Монгол улс, тавин хоёр өрх улс, зуун найман түшмэд, хорин найман аймаг улс, таван сая гурван дүнчүүр цэрэг, гурван зуун сэцэн мэргэдийг хурааж их хурим хийж суугаад: “Надад сайхан гэргий үгүй гэж аль газрын охин хамгийн үзэсгэлэн гуа болох түүнийг авъя” гэж хэлэлцэж байгаа зэрэг бусдын хатныг булаах өгүүлэмж нь хүүхнийг сэтгэлээр биш хүчээр ихэс дээдэс, эд хөрөнгө, эрх сүрээрээ далайлган булаан авах ёсны улбаа юм. Энэ гэрлэлт нь эцгийн эрхт ёсны нэгэн илрэл бөгөөд овгийн дотроос үл гэрлэх ёс олон үе дамжин XI-XII зууны үед улам дэлгэрч хариас хүүхэн авч ураг холбох нь талын язгууртны гэрлэх ёсонд түгээмэл болж охидыг булаан авах журам нийтлэг шинжтэй болжээ. Есүхэй баатар Олхунуут аймгаас Өүлэн үжинг хатан болгон авахдаа Мэргэдийн Их Чилэдгүгээс хүчээр булаан авч байсныг “МНТ”-ны 54-56-р зүйлд дурдсан байдаг. Халхад бэр буулгахдаа хүргэн талынхан бэрийг авч гарах гэтэл хүүхний талынхан булаацалдан авч үлдэх дүр үзүүлэн дийлдэх маяг байдал гаргаж хөвгүүн*

талынхан дийлж бэрээ мордуулан оддог байна. Энэ заншил бол эхнэрийг булаан авч байсан дээр үеийн үлдэц улбаатай юм.

1.4. Есөн ес сургаал айлдах

Гэсэр хаан Ажу мэргэн, Сайхулай гуа нарыг хатан болгон аваад дөрвөн зүг хандуулж есөн ес сургаал хэлсэн өгүүлэмж түүхэн сурвалж бичгүүдэд бэрийн хэв ёс, намба төрх, ахас ихэсийг хүндэтгэн өргөх тухай өтгөсийн захиас, сургаалууд дурдсан тухай бий. Тухайлбал,

Дээр хан хурмаст тэнгэрээс татаж сургаал сургав

Доор лусын хаадаас татаж сургаал сургахуйд¹

Өгэлэн хатан баруун үсээ баруун гартаа ороож, зүүн үсээ зүүн гартаа ороож [6.б] аваад өндийж өөд болов². Мөн Чингис хаан гүнж нараа багаас нь халуун эх оронч, уужим тэнүүн ухаан бодолтой, хүнлэг энэрэнгүй, ёс журмыг сахигч, өвөг дээдэс, эцэг эхийнхээ сургаалыг хүндлэн дагагч болгон өсгөж харьд мордуулахдаа хүний газар бэрлэн очоод хичээн чармайж, хангирсах холоос ухаан бодлоор түшиг тулгуур болж хамгийн итгэлт бие, нэр, сэтгэлээр нөхөр хийж, ариун явах, сэрж явах, хатуужин явах гэсэн гурван зарчмыг гол болгохыг сургасан сургаалуудыг дурдаж болох юм. Энэ өгүүлэмжийн улбаа монгол хуримлах ёслолын үед хэлдэг “эхийн цагаан сүүний харамжийн үг”-д туссан байна.

1.5. Ам тангараг тавих

“Гэсэр хаан “Би дийлбэл чамайг авъя” гэв. Ажу мэргэн: “За” гэв. Гэсэр: “Энэ үгээ баталж миний чигчийн хурууны цусыг чи долоох буюу?” гэв. Ажу мэргэн “За” гэв. Чигчийгээ хатгаж цусыг долоолгов” /ББГ-ийн I бүлэг/, *“Мангасын дунд эгч Гэсэрийн илдийг долоож ам алдав”* /ЮФСГ-ийн X бүлэг/, *“Өхий чи үнэхээр Гэсэр хаанд гаръя гэвэл миний хурууны цусыг долоо” гэж өгөв. Айгулай гуа нь сайн сэтгэлт тул аван амталж долоов”* /ЮФСГ-ийн XIII бүлэг/ гэсэн эмэгтэй хүний ам тангараг тавих өгүүлэмж байна. Монгол аман зохиолд эр хүн эрхий хуруугаараа, эмэгтэй хүн чигчий хурууныхаа цусыг долоож ам тангараг тавьж байдаг байна. “Өлзийт Хунгоо бэйж”-ийн домогт эмэгтэй хүнээс ямар их эр зориг, санаа саванд багтамгүй арга ухаан гардагийг Лу. “Алтан товчид” өгүүлснээр: *“...хааны цусан, тайюугийн тосныг нийлүүлж долоогоод, хөвгүүнээ алагч хаан цусан өглигт болж, эзнийхээ аминд хор хүргэгч тайюугийн тосон(ыг) үтэрлэн нийлүүлж, эм хүний авах өшөө энэ буюу, хэзээ үхвээс юун чамаа (хамаа) гэв”³* ийнхүү хар сэтгэлт хааны цусыг нь долоож, хатган өгүүлсэн Хуухайн тосыг нь долоож эрийнхээ өслийг өсөж буй түүхэн домгоос эмэгтэйчүүдийн үйлддэг ёсыг тодорхой харуулжээ.

2 Дайн тулааны сэдэвт өгүүлэмж

2.1 Гэсэрийг эзгүйд нутаг орон, газар эзэмшлийг нь булаасан дайсан, мангасыг угтан байлдах

Шарайголын гурван хаантай хийсэн байлдаан /ББГ-ийн V/, Гүмбү хаан Гэсэрийг эзгүй гэж сонсоод тоолшгүй их цэргээ аван агт морийг нь хураахаар арван гурван муж улсыг нь барс жилийн барс сарын арван гуравны барс өдөр, барс цагт довтлон оруулж авсан /ЮФСГ-ийн XII/, Гэсэр хаан Начин хаан их цэргээ авч ирэхийг ухаандаа мэдээд гучин баатар, гурван зуун хошуучаа дагуулан угтан байлдсан /ЮФСГ-ийн XIII/ зэрэгт туршуул явуулж, дайсан мангасын байр байдал, хувилгаан шид, амин сүнснийг нь мэдээд тийүний дараа довтолж нэг мөсөн дарж устгаж алив бүгдийг нь булаан авна.

2.2. Газар орон, цаг хугацааг товчлох

Баатарлаг туульсын баатруудын унаа хөлөг, зэр зэвсэг, эдлэл хэрэглэл нь тэдний сүр хүч, бяр чадалыг илэрхийлэл, бэлгэдэл болдог. Гэсэр богд ертөнцөд бууж ирэхдээ гучин баатраа, гучин бор морины хамт буулган авсан бөгөөд Гэсэрийн билгийн хээр морь, Зас чихэрийн жигүүрт бор морь, Зулын билгийн хээр морины дүү халтар даага, Гэрэлтэйцэцэний түмэн хүнийг хурж уралдахад үл халдах билгийн хээр даага, Гэрэлтэй тайшийн халтралтгүй гүйгч гүйлэн бор морь, Чинбишрэлтийн нисэх мэт гүйлэн бор морь, Саран-Эрдэнийн загал саарал морины отгон дүү шарга даага, Нуурын харилгүй гүйдэлт зээр бор морь, Наран-Эрдэнийн нисэх гүйлэн бор морь, Начиншонхорын нисэх

¹ Эцэг тэнгэр, этүгэн эхийн сургаалаас иш татаж сургасан.

² “Чингис хааны Алтан товч нэртний цэдиг”, Монголын түүхэн сурвалжийн цуврал, №3, хөрвүүлэг тайлбар хийсэн С.Дашдэжид, Улаанбаатар, 2006, 2015

³ Lubsangdanjin. *Erten-ü qad-un ündüsülegsen törü yosun-u jokiyal-i tobčilan quriyaysan altan tobči kemekü orusibai*. Orusil bičigsen Ša. Bira, Ulus-un töb nom-un sang-dur qadaɣalaydaju bui Lubsangdanjin-u ɣar bičimel eke-ece gerel jiruy beledkegsen So. Törübatu, Ulus-un keblel-ün ɣajar, Ulayanbayatur, 1990, 177ab

гүйлэн бор морь, Цагаанхарцгайн нисэх гүйлэн бор морьдоос олонхи нь “жигүүрт”, “нисэх мэт гүйлэн”, “нисэх гүйлэн” хээр, бор, шарга зүсэмтэй. Хүлэг мориныхоо тусламжаар агаараар дүүлэн нисч “жилийн газрыг сараар, сарыг өдрөөр, өдрийг цагаар” товчлон “алс хол газар, эгшин зуур явж, тэндээс амьдралын шинэ бололцоог олж, авах юмсан гэдэг хүслээ биелүүлэхийн тулд “шувуу” шиг зорьсон зүгтээ зоргоороо нисдэг” [Хорлоо 1960:45]¹ энэхүү өгүүлэмж монгол үлгэр туульсийн нийтлэг хэвшинж гэж хэлж болно.

2.3. Нэг биеэс нөгөө биед хувилах шид

Улбарих, зүсээ хувилах зэрэг өгүүлэмжийг “Бээжин барын Гэсэр”-ийн туужаас тодруулбал.

Юн Фү Сэ-гийн Гэсэрийн туужийн улбирах, хувилах өгүүлэмж нь бусад Монгол Гэсэрийн туужууд болон ялангуяа Бээжин барын Гэсэрийн туужтай харьцуулвал Гэсэрээс гадна баатрууд, хатдууд нь ид шид, эрдэм чадал ихтэй дайн тулаан, дайсан мангасын газар эзэмшилд орохдоо өөрийнгөө төдийгүй бусдын зүсийг хувилгах, дүрсийг юүлэх увдис шидтэй дүрслэгдсэн нь Юн Фү Сэ-гийн Гэсэрийн тууж уран дүрслэл, уран сэтгэлгээгээр илүү баяжигдсан монгол шидэт үлгэрийн уламжлалыг тусгасан сонирхолтой хувилбар болохыг баталж байна.

2.4. Ялгуусан гурван өхийн сэрэмжүүлж, хамгаалж, сэхээ оруулах

Арван зүгийн ачит богд Гэсэр аливаа саад бэрхшээл, хүнд хэцүүгийн туйлд хүрэхээр дээд тэнгэр, бурхад сахиулсаас тусламж эрэн аврал гуйж буй өгүүлэмж нь дээд тэнгэрээс язгууртай, тэнгэрийн таалал, ивээлийг хардаг монголчуудын үзэл, сэтгэлгээтэй холбоотой. Тэнгэр, бурхан, уул усандаа идээ, ундааны дээжийг өргөн хайр элбэрэлийг хүртэж буй тодорхой жишээ бол Гэсэр хаан хүч ихтэй, аюулт дайсан этгээд, мангастай тулаанд орохдоо зандан хүж өргөж, архиар арз, арзаар хорз, хорзоор шарз, шарзаар борз, борзоор тигва, тигвагаар марва, марвагаар мирва, мирвагаар дэвсүүр, дэвсүүрээр дуншуур ийм нэрт есөн зүйлийн бясалгасан идээгээр тахил өргөж, өлзий хутаг гуйн залбирахад Навша гүрж эмэг эх нь тахилыг хүлээн авч, ерөөл бэлгийн үгээр аян замыг ерөөж, “...морин өдөр, морин цагт яваад гурван алтан улиасыг дайрч оч” гэх зэргээр аян замд гарах цаг хугацаа, газар орныг тодорхой хэлж, хүнд их дайсантай тулах зэр зэвсэг, элдэв зүйлийн эрдэнэсийг буулган өгдөг Гэсэрийн хамгаалагч, сахиуслагч эмэг эх билээ.

2.5. Гэсэрийн хатад хувилан мангасын итгэлийг олж амин сүнсийг нь мэдэн Гэсэрт тусалж буй

Гэсэр богд арван хоёр толгойт мангастай тулалдан Түмэнжаргалан хатны тусламжтайгаар мангасын хүч чадал орших хар бух, гурван охин дүү, гурван марлын гэдэс дэх алтан хайрцгийн доторх зэс тэвнэ, хувилгаан эгч нь хадгалж буй нэг бутан хорхой сүнс, нойрсох цагт хамрын нүхээр гарч, биеэ орхидог алтан загас сүнс эд бүгдийг нь дараалан устгаж доройтуулдаг /ББГ-ийн IV бүлэг/. Арван найман толгойтой дөчин найман эвэртэй чөтгөрийн Гүмбү хаан дөрвөн мангас, түүний наана гурван зуун харцага нохой, түүний наана хувхай мод, хувхай тэн дээр алтан загас, түүний наана найман зуун цэргээр харуул тавьж дайсан этгээд ирэх вий хэмээн суудаг бөгөөд “Наян таван настай өвгөн гурван улиас мангасын хааны сахиус тул огтолж, их гал тавин шатааснаар мангасын хааны гурван хүч буурав. Түүний дараагаар нэгэн их гуу ухан, муу цаасаар бүтээж тавиад тэр цаасан дээрээ туулай тавиад, тойруулан алтан цалам, мөнгөн цалмаа тавихад тэр мангасын амь сахигч гурван хөвлөг нохой ирэн гуунд унахад галт сумаар харваж алахад мангасын гурван хүч буурав” гэх зэргээр мангасын хааны амь сахигч гурван улиас, гурван хөвлөг нохой, алтан тээг, мөнгөн тээг, чулуун хайрцаг, алтан хайрцаг зэргийг шатааж устгахад чөтгөрийн Гүмбү хааны толгой өвдөж, нүд бүрэлзэн, хүчин сулран хорин нэгэн толгойн сүнс нь буурч, мангасын хүч мөхөсдөн олон цэрэг ч үгүй, сайн түшмэл ч үгүй, сүнс ч үгүй болгон мангасын үр үндсийг тасалдаг. “ЮФСГ”-ийн туужийн X, XII, XIII бүлгүүдэд Ажу мэргэн хатан мангасын эгчийн дүрд хувилж амин сүнсийг нь олж мэдсэн дараагаар мангастай тулалдан тоолошгүй олон цэрэг, дарагдашгүй их хүч чадлыг нь устган, их гал тавьж хамаг эрдэнийн сан болон бүгдийг нь шатааж дайсныг бүрэн дардаг.

Дүгнэлт:

Гэсэр туужийн сэдэв, агуулга, үндсэн өгүүлэмжийн загвар эх хувилбараас дараа дараагийн хувилбарууддаа баяжигдан өөрчлөгдөж шинэ дүр, үйл явдлыг зохиохдоо өгүүлэмжийн ерөнхий хэвшинжээ хадгалсаар байгааг Юн Фү Сэ-гийн Гэсэрийн туужаас харагдаж байна. Монгол Гэсэрийн туужийн хувилбаруудын өгүүлэмжийнх нь бүтцийг нарийвчлан судалж, ялгаа зөрөө болон адил төст байдлыг судлах ажил биднийг хүлээж байна.

¹ П.Хорлоо, *Монгол ардын явган үлгэр*, Улаанбаатар, 1960.

Ном зүй

- Баясгалан.Т, Монгол туулийн сэдэв, байгууламжийн судалгаа, Улаанбаатар, 2013
- Баясгалан.Т, Жангар туулийн хэв шинжийн харьцуулсан судалгаа, Улаанбаатар, 2010.
- Гэсэр, Сонгомол эхийг боловсруулж удиртгал, тайлбар бичсэн академич Ц.Дамдинсүрэн, Улаанбаатар, 1986
- Walther Heissig, Geser-Studien, Untersuchungen zu den Erzählstoffen in den „neuen“ Kapiteln des mongolischen Geser-Zyklus, 1983
- Дамдинсүрэн.Ц, *Гэсэрийн туужийн түүхэн үндэс*, Улаанбаатар, 1998
- Дулам.С, *Монгол туульсын зан үйлийн шинэж, түүний бэлгэдэл*, “Төв Азийн тууль” олон улсын симпозиум-их наадам, Улаанбаатар 1998
- Дулам.С, Нандинбилиг.Г, *Монгол аман зохиолын онол*, Улаанбаатар, 2007
- Дулам.С, *Монгол бэлгэдэл зүй*, Тэргүүн дэвтэр, Тооны бэлгэдэл зүй, УБ, 2007.
- Катуу.Б, *Монгол туульсын судалгаа*, (Дүрийн бүтэц, хэв шинжийн судалгаа) Bibliotheca Oiratica. XXXI, Улаанбаатар 2013
- Хорлоо.П, *Монгол ардын явган үлгэр*, Улаанбаатар, 1960.
- Хорлоо.П, *Ид шидэт үлгэр*, Улаанбаатар, 1960.
- Цэвээн.Ж, *Монгол баатарлаг туульсын тухай тэмдэглэл*, Монгол ардын баатарлаг туульсын учир, Улаанбаатар, 1966, ШУА-ийн хэвлэл, 113-126
- Sečenmöncke, *Geser-ün būrin bičig, terügün boti, Ündüsüten-ü keblel-ün quriy-a*, Begejing, 2002
- Čoyiraljab, *Mongγol geser-ün sudululγan*, Öbür Mongγol-un soγol-un keblel-ün Kökeqota, 2018.